

ЦЕРКВА НА НІКОПОЛЬЩИНІ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ.

Кош продовжував відігравати вирішальну роль в керівництві духовною справою на Запорожжі до останнього моменту існування Запорозьких Вольностей, але з часу "атакування" Січі розпочалась ломка церковного устрою регіону. Розорення Січі в 1775р. знаменувало собою початок якісно нового етапу в політиці центральної російської влади щодо уніфікації управління регіоном, в тому числі і в духовній сфері.

Першою жертвою стала сама Покровська церква, розорена донськими козаками. В листопаді 1775р. Володимиру Сокальському було вислано з київської консисторії наказ, згідно з яким він залишив Січ і був переведений до Батурина, де зайняв посаду настоятеля Миколаївського Крупицького монастиря. На місці Нової Січі з'явилося Покровське, яке отримало назву на честь січової церкви. Втім, відтепер звичай шанувати Покрову в регіоні відходив у минуле, і відсоток храмів, які називались в ім'я Покрови, вже ніколи не досягав того, що був за часів Нової Січі. Сам колишній головний храм запорозьких козаків після ліквідації Запорозьких Вольностей втратив більшість своїх парафіян, почав занепадати. Після ліквідації Січі до цієї церкви були направлені нові священники. Оскільки храм втратив щедрих жертводавців в особі запорозьких козаків, 22 липня 1776 р. в своєму „Наставленні” Славянській провінційній канцелярії губернаторський товариш Ларіон Алексеев, між іншим, писав: „Для придбання тим, які перебувають при тутешній церкві Покрови Пресвятої Богородиці церковнослужителям і школі утримання, яке вони мали від зимівників та млинів, вчинити по розгляду пана воєводи нове, з виключенням того, положення, і здається, корисно було б зробити кухлі для збору церковнослужителям, на школу і шпиталь...” [1].

Через "розход із Покровського людей" священники, які служили при Покровському храмі втрачали прибутки і були змушені просити переводу до інших церков. Посилаючись на Феодосія (Макарієвського), Д.І.Яворницький повідомляє, що в 1780р. протоієрей Григорій Кремянський а згодом і священник Петро Терпіло звернулись до митрополита Євгенія з проханням про перевод їх до провінційного міста Нікополя, оскільки „двом священникам в місті Покровську жити було нічим” [2]. Яворницький стверджує, що в 1783р. це прохання було задоволене. Втім, джерела свідчать, що переведення принаймні Григорія Кремянського відбулось не в році, зазначеному Дмитром Івановичем. В Нікопольському краєзнавчому музеї зберігається "Розпис епархії протопопі Славянської губернії Новоросійської повіту Славянського міста Нікополя Покровської церкви...", де серед духовних осіб цієї церкви названі священники протопоп Григорій Кремянський, Василь Снежевський та Петро Якимов. "Розпис" датований 1782р. [3].

Під час переведення на нове місце Григорій Кремянський із дозволу Миколи Даниловича Язикова перевіз з собою до Нікополя частину майна січової Покровської церкви. Кількість перевезених речей була такою значною, що Л.Падалка, який обстежив у XIX ст. ці

багатства, мав підстави стверджувати: "Нікополь після атакування Покровської Січі і втечі запорожців за Дунай зробився найважливішим центром козацтва, яке залишилось на місці" [4]. Січові скарби, що були привезені до Нікополя, вже неодноразово описувались в літературі [5]. Крім того, попри всі бурхливі події, які мали місце в історії регіону протягом останніх двох століть, і на сьогодні в Нікополі, в краєзнавчому музеї, збереглись старожитності січової Покровської церкви [6]. Втім, речі січового храму після ліквідації Вольностей Війська Запорозького були перевезені не лише до Нікополя. Зокрема, частина майна головного козацького храму опинилась в с. Петрово на р. Інгульце. Серед них фелон малинового оксамиту з вишитими зображеннями апостолів з грецьким написом під кожним; дві кипарисові скриньки, оковані залізом; ікона пресвятої Трійці в золоченій рамці, з написом на звороті: "ця ікона в церкву Січову Отаманом Корсуньським Павлом Куделею за гроші покійного Сорокопуда. Року 1765 місяця грудня 15". Згідно з розповіддю старожила Єлевферія Свиностриги священнику Менжелею, ці речі були привезені до села Петрово воєводою Оболенським, який взяв їх під час розорення Січі. Між іншим, серед награбованого називались і два срібних панікадила, оцінені в 40 і 17 тисяч рублів [7].

Деяке майно з головного козацького храму, зокрема, предмети церковного одягу, книги і хоругви, було подароване князем Потьомкіним соборній церкві м. Миколаєва [8].

Частина січового майна залишалась і в самому Покровському. Вже згадуваний Л.Падалка побачив там в Покровській церкві кіот, споруджений в 1769 р. отаманом Брюховецького куреня Василем Шилом; невелику ікону Покрови Богоматері, на якій святі були зображені в запорозькому одязі; інші запорозькі ікони; підризники, залізні підсвічники, дерев'яні тарілки тощо [9].

Отже, після зруйнування Нової Січі колишній головний храм запорозького козацтва втрачає провідну роль в духовній справі Півдня України і центр церковного життя переміщується в Нікополь. Зростаюче чисельно поселення потребувало задоволення духовних потреб, тому на Нікопольщині зводились нові храми Божі. Як і всі інші церкви Південної України, в останній чверті XVIII - на початку XIX століття вони кілька разів змінювали свої підпорядкування, що було пов'язано із загальною зміною церковної системи регіону. На початку XIX ст. запроваджується інститут благочинних священників, які мали виконувати адміністративно-судові функції. Відтепер церковна ієрархія виглядала таким чином: парафіяльне духовенство - благочинні - духовні правління - єпархіальне керівництво.

Саме в Нікополі знаходився благочинний священник, якому підпорядковувались священно- та церковнослужителі як самого містечка, так і навколишніх населених пунктів. В фондах Нікопольського краєзнавчого музею знаходиться справа, з якої можна отримати відомості про храми Божі, що знаходились станом на 1812 р. у відомстві 2-ї частини благочиння, очолюваної Нікопольським священником Іоанном Павловським [10]. На арк. 17 цієї справи міститься "Список

обраним Катеринославського повіту в другій частині благочиння до церков старостам і їхнім помічникам на трьохріччя – від 1812-го по 1815-й рік". Наведемо цей документ:

№№	Зазначення місця і церков	Зазначення старост і помічників їхніх
1.	Нікопольської Святопокровської	Минулий мешчанин Петро Рябчий
2.	Удільногоселища Красногригор'івки Грігорієбогословської	Минулий поселянин Стефан Шаповалов
3.	Поміщицького селища Грушевки Михайлівської	Селянин Логін Завертай лов
4.	Поміщицького селища Тарасовки Олександринської	Минулий селянин Іван Побосен
5.	Поміщицького селища Беленської Миколаївської	Минулий селянин Яків Пазюк
6.	Томаківської Благовіщенської	Минулий поселянин Максим Сирота і помічник його Єрмей Драчка
7.	Поміщицького селища Письмичівки Трьохсвятительської	Селянин Карп Гомон
8.	Поміщицького селища Павлівки Петропавлівської	Минулий селянин Іван Кучерявий
9.	Поміщицького селища Михайлівки Катерининої	Селянин Назар Демиденков
10.	Поміщицького селища Лашкар'овки Царекостянтинівської	Минулий селянин Пантелिमон Таран
11.	Шолохівський Іоанно- Богословської	Поселянин Іосиф Донець і помічник його поселянин Михайло Бойко
12.	Поміщицького селища Покровського Святопокровської Протоієрей Станіславський	Минулий селянин Максим Печений і помічник його селянин Андрій Великодворець

Ми маємо всі підстави стверджувати, що перед нами повний список церков, що знаходились під контролем Нікопольського священика. Справа в тому, що незадовго до складання цього документу, а саме 17 квітня 1808р. імператором Олександром I була затверджена доповідь Синоду "Про збереження і прирощення церковної суми, та про переваги церковним старостам", а 11 червня того ж року Синодом підписана "Інструкція церковним старостам". Згідно з ними, по всіх церквах Російської імперії мали бути проведені вибори церковних старост на трьохрічний термін [11].

Наступні вибори якраз і відбувались наприкінці 1811 - на початку 1812 року. Розпорядженням духовного керівництва всі благочинні були зобов'язані звітувати про результати виборів у всіх підконтрольних їм храмах Божих. Відмітимо, що близько половини із згаданого списку споруд розташовувалась на території сучасної Нікопольщини.

На відміну від системи підпорядкування управління церквами, яка зазнала значних змін з часів

скасування Нової Січі, ментальність населення Нікопольщини великою мірою зберігала запорозьку спадщину. Зокрема, продовжували жити козацькі традиції, пов'язані з щедрим жертвуванням на храми Божі. Яскравим прикладом піклування світських осіб про релігійні споруди служить діяльність братів Шиянів, колишніх запорозьких козаків, які були ктиторами Покровської церкви Нікополя. Вони пожертвували на користь храму Божого новий іконостас, жертвник, рукомийник, дзвін. В 1783 р. брати мали намір віддати все своє майно на користь церкви і піти в один із монастирів Славянської єпархії. Втім, через невідомі причини цього вони не зробили і залишились жити в своєму зимівнику. На знак вдячності за служіння Якова та Івана Шиянів храму Божому населення Нікополя вирішило написати і поставити в церкві на іконостасі їх портрети. До речі, самі ці портрети були виконані цілком в дусі традиції, що існувала за часів Вольностей Війська Запорозького. Брати були зображені в повний зріст, в козацькому одязі, з довгими чубами та вусами. Під зображеннями містилися написи: "Цей портрет знято з ктитора Якова (Івана) Шияна і поставлений тут при тому місці, де труди його всій громаді на іконостасі видні. 1784 року січня 9 дня". Втім, духовне керівництво вже не було таким толерантним до проявів оригінальної козацької ментальності, яким воно було за часів Нової Січі. Місцевий архієрей, який заїхав до Нікополя і побачив у церкві зображення запорожців, звинуватив парафіян в ідолопоклонстві і наказав прибрати портрети з іконостаса [12].

Як і за попередніх часів, козаки заповідали частину свого майна на користь церкви, оплату священно- та церковнослужителям. Зберігся датований 10 квітня 1787 р. духовний заповіт Василя Чорного, мешканця Нікополя, в якому, зокрема, було написано: "... а з вищеписаної решти "310" рублів перши використати по долгу християнського закону на поминання померлого тіла і після того три зробити достатні поминання, вести при всьому тому вірну про витрати записку; за поховання соборне сплатити протопопу Кремянському, священнику Снежевському по п'ять рублів, диякону, дячкам і паламарю п'ять рублів, за річне сорокоусне правління також сплатити тим священникам з причетниками за прикладом померлого... Якова Бершадського: коней після роздачі трьох штук згаданим племінником, 47 продати з належним господарським піклуванням, так саме як і бджіл власних тридцять пнів продати і після продажу зібравши скільки буде з коней і бджіл гроші, а також і від вищезгаданої грошової суми, що в залишку залишається, і зібравши разом купити в Нікопольську церкву євангеліє, або по розгляду священників і парафіян і на іншу церковну справу все використати..." [13]. Щоправда, всі умови, передбачені в заповіті, дотримані не були, через що племінник Василя Чорного, козак Чорноморського Війська Великий, і скаржився Нікопольському начальнику Олексію Дмитровичу Христофорову [14].

Відмітимо, що в державі, уряд якої прагнув нівелювати особливості регіонів, влада не була зацікавлена в збереженні запорозької спадщини. Це проявилось, зокрема, і в політиці щодо заселення земель колишніх Запорозьких Вольностей старообрядцями. Можновладці чудово знали про

неприятне ставлення запорожців до переселення на їхні землі таких осіб. Представники влади пам'ятали, як в останні роки існування Нової Січі козаки чинили опір такому переселенню, і ніякі умовляння навіть самих шанованих військовим товариством духовних осіб не могли примусити запорожців змиритись із проживанням по сусідству людей із відмінними релігійними поглядами. Якщо за часів Вольностей владі доводилось певною мірою рахуватись з думкою козаків, то після 1775 р. представники державної адміністрації могли діяти значно впевненіше. Зокрема, навпроти Нікополя, зовсім недалеко від колишнього серця Запорозьких Вольностей були оселені вихідці із старообрядницьких поселень Новгородсіверського намісництва. На лівому березі Дніпра, біля села Знаменки, був заснований старообрядницький монастир в ім'я Корсунської ікони Божої Матері. Крім того, переселенцями була заселена старообрядницька слобода Знаменка, що стала налічувати до 400 дворів. В ній була освячена церква в ім'я Знамення Пресвятої Богородиці. Старообрядцями була заселена і слобода Дніпровка [15]. Через відсутність там церкви мешканці були приписані до Знаменської слободи; треби відправлялись знаменськими священиками. Крім того, що населенню Нікопольщини довелося жити по сусідству із старообрядцями, йому ще було наказано виділити із своїх лісних плавень, 120 десятин на користь старообрядницького монастиря. Ще раніше нікопольським мешканцям прийшлося виконати розпорядження про виділення 1000 десятин зручної землі у володіння казенних поселень Водяної, Великої і Малої Знаменки. Нікопольська громада подала клопотання про скасування рішення щодо виділення землі для Корсунського монастиря. З огляду на те, що прохачі і без того виконували більше повинностей і сплачували більше ніж інші мешканці регіону, Катеринославський директор економії став на їхній бік. В цьому випадку нікопольцям вдалося відстояти свої права. Ігумен Корсунського монастиря Іосаф, передбачаючи негативну відповідь на своє клопотання щодо отримання частини нікопольських угідь, був змушений звернутись з проханням до правителя Катеринославського намісництва Хорвата про дозвіл на перенесення монастиря на нове місце, в Таврійську область, в урочище Хролово (Фролово). Прохання було задоволене.

Насамкінець згадаємо, що саме бажання ознайомитись із запорозькою спадщиною, козацькою старовиною, зокрема, речами із січової церкви, притягувало до Нікопольщини істориків, етнографів, живописців, яким ми завдячуємо збереженням багатьох відомостей про історію цієї землі. Не повторюючи список відомих осіб, які залучились до вивчення церковної старовини Нікопольщини козацьких часів, лише відмітимо той маловідомий факт, що чи не самий знаний за межами регіону нікопольчанин, який в XIX ст. писав про запорозькі церковні старожитності, протоієрей Іоанн Карелін вивчав історію колишньої території Нової Січі за особистим проханням відомого дослідника дійсного члена Одеського товариства історії і старожитностей Лялькова [16].

Джерела та література

1. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1913. – Т. IX – С. 199.
2. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа.-СПб, 1888.-Ч.II.-С.57.
3. Нікопольський краєзнавчий музей (НКМ). КН – 28074. Арх – 9794.
4. Падалка Л. Над Великим Лугом Днепровским (из путевых заметок) // Киевская старина.-Т. 57.-1897. - № 5 .-С.302.
5. Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой – Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786–й год // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИиД)-Т.III-1853.–С.104–108; Карелин И. Материалы для истории Запорожья. Никополь // ЗООИиД.-Т.VI. – С. 534 – 537.
6. Варивода Л.П. Старожитності Січової Покровської церкви в колекції Нікопольського краєзнавчого музею // Регіональне і загальне в історії. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-літтю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.) – Дніпропетровськ: Пороги, 1995.-С. 172 – 173.
7. В.Ч. Некоторые остатки старины в Херсонщине // Киевская старина.-Т. 22.-1888.-№ 9. Документы, известия и заметки. – С.74.
8. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.-С.569.
9. Падалка Л...-С. 303.
10. НКМ. КН – 24927. Арх – 8137.
11. Державний архів Херсонської області. Ф. 207 (Херсонське духовне правління).- Оп. 1.-Спр. 729.
12. Беднов В.А. К истории бывших запорожских старшин и козаков. – Екатеринослав, 1915. – С. 41 – 44; Яворницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и предания народа. – СПб, 1888.-Ч.II.-С.53 – 54.
13. НКМ. КН – 24946. Арх – 8156.
14. НКМ. КН – 24947. Арх – 8157.
15. К истории колонизации Новороссии (Письмо знаменского священника Маркианова о заселении некоторых мест бывшей елисаветградской провинции) // Киевская старина–Т. XI.-1885.-№ 3. - С.533 – 535.
16. Ляликов. Запорожская старина. Путевые заметки в проезде некоторых уездов Херсонской и Екатеринославской губерний // ЗООИиД.–Т.II.-1850.-С.833.